

SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT PHD¹

CIGÁNY NÉPISMERET, NÉPLÉLEK

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG ÖSSZETÉTELE

A történelmi Magyarország területére a 14. század végén, a 15. század elején érkeztek az első cigány kompániák, akiket több évszázadon keresztül újabb és újabb, eltérő eredetű, történetű és nyelvű – cigánynak nevezett, cigánynak tekintett – bevándorlók követtek. Ma e csoportok leszármazottai élnek közöttünk, kiket egységesen cigánynak/romának² nevezünk, noha soha nem volt egységes, s ma sem az e népcsoport. Nyelvhasználat, szokások, eredet, mentalitás, „hagyományos” mesterségeik, identitás, történet, de még genetikailag öröklődő betegségeik tekintetében is lényeges különbségek vannak mind a hazánkban letelepedett cigány csoportok között, mind pedig a világon szerteszét élő cigánynak/romának tekintettek között. A hazánkban élő cigányság lélekszáma becslések szerint közel 800 000 fő.³ Nyelvhasználat szerint három nagyobb csoportjuk – a romungrók, az oláh cigányok és a beások – különböztethető meg, s rajtuk kívül kisebb létszámban román cigányok is élnek hazánkban. E nagy csoportok további törzsekre, nemzetségekre tagozódnak.

Romungrók – a magyar anyanyelvű, valamint az ősi kárpáti dialektust beszélő cigányok

¹ Szabóné Kármán Judit PhD romológus, nevelésszociológus, tanszékvezető egyetemi docens DRHE Romológia Tanszék

² A különböző néven ismert cigány csoportok közös elnevezéseként a London melletti Orpingtonban 1971. április 8-12. között összeült I. Cigány Világkongresszus a cigány népnév helyett a világon élő összes cigány származású ember közös és hivatalos nevének a *roma*-t javasolta és fogadta el. Azóta egyre gyakoribb, hogy a kívülállóknak románok neveznek minden cigány embert, s a cigányok egy része is ezt használja önmegjelölésre. Helytelen azonban az általánosítás, hisz a *roma* szó, ami a *rom* (jelentése: cigány férfi/ember/férj) többes száma, csak a cigányok egyik csoportjának, az oláh cigányoknak a nyelvén bír jelentéssel; s cigány férfiakat jelent. Más cigány csoportok – például a beás cigányok – azonban egészen más nyelven beszélnek, számukra értelmezhetetlen ez a megnevezés, s felháborodottan, jogosan mondják: „Én cigány vagyok, nem roma!” A roma elnevezés ellen sokan tiltakoznak a romungrók, a kárpáti, a szinto és a vend cigányok közül is, de még az oláh cigányok egy része is idegenkedik tőle. A roma szó (oláh cigány férfiak) nehezen értelmezhető nyelvtani helyesség szempontjából még az egész oláh cigány közösségre vonatkoztatva is; hisz ez a megjelölés kihagyja az oláh cigány nőt/nőket (romnyi/romnya) valamint a gyermeket/gyermekeket (shavoro/shavora) a megnevezésből. Érthető azonban a nemzetté szerveződés vágya szempontjából a közös név megalkotása és használata iránti igény, amit jól mutat, hogy egyre több roma megjelölésű szervezet működik az országban – Roma Parlament, Országos Roma Önkormányzat stb. – számos cigány elnevezésű szervezet mellett, mint Fővárosi Cigány Önkormányzat, Eötvös József Cigány-Magyar Pedagógiai Társaság, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület.

³ A magyarországi cigány/roma népességre vonatkozóan becslések állnak csak rendelkezésünkre. A 2001. évi népszámláláskor 190 046 fő, a 2011. évin 315 583 személy vallotta magát cigánynak (romának, beásnak). Korábbi reprezentatív kutatások szerint 600 000-800 000 főre tehető a mai cigány népesség lélekszáma, egyes cigány vezetők pedig közel egymillió populációról beszélnek. Ld. Szabóné Kármán Judit: A magyarországi cigányság I. (Cigányok és romák) Semmelweis Kiadó, Budapest 2016. 13-20. o.

A magyar anyanyelvű, azaz „**magyarcigányok**”⁴ (gyakran magukat muzsikus cigánynak nevezők) alkotják a hazai cigányság túlnyomó többségét (86,9%)⁵, ők azok, akiknek ősei (kárpáti és oláh-cigányok) elsőként érkeztek hazánkba, de az asszimilációs kényszer, a letelepedés, a tartós együttélés következtében az évszázadok során elveszítették ősi cigány nyelvüket (a romanit), s hagyományaik jelentős részét. A magyarcigányok három fő csoportja: a zenész, *muzsikus cigányok* (az „úri réteg”), a *kereskedők* (régiséggel, ékszerrel, használtcikkkel kereskedők), és a *vályogvető, kosárfonó, alkalmi munkások* szegény rétege. Magyarcigányok az ország egész területén, szinte minden településen, főleg nagyvárosokban élnek. Ősi nyelvük helyett mára már csak egy sajátos, ún. hungaro-romani dialektust beszélnek, azt is inkább csak az idősek.

A romungrók közé sorolják magukat az ősi nyelvet (a romani kárpáti nyelvjárását) még őrző **kárpáti cigányok** (rég neveük: paibánók). Kevesen vannak már, becsült létszámuk mindössze néhány ezer fő, „nyelvszigetekben” élnek az ország néhány településén, Csobánkán, Versenden, Pomázon, Piliscsabán, a fővárosban Újpesten, és néhány kis faluban a Dunántúlon. Hagyományos mesterségük volt a szegkovácsolás, muzsikálás és a vályogvetés, tapasztás, sármunka. A kárpáti cigány nyelv rokonainak számító, a cigány nyelv német, valamint szlovén dialektusait beszélő cigány csoportok is élnek hazánkban igen kis számban. A **szintók** („németcigányok”) főleg Európa nyugati felén (Németország, Hollandia, Belgium, Franciaország, Svájc, Észak-Olaszország) élnek, nyelvük a cigány nyelvnek német nyelvvél való kölcsönhatásban alakult dialektus, közösségeik még időszakosan vándorló életmódot folytatnak. Mint zenészek, házalók, céllövöldések, ringlispílesek, vásári mutatványosok, búcsúi bazárosok járvák az országot. Hazánkban élő, igen kicsi – pár ezer főt számláló – csoportjuk ősei a 18 – 20. század között vándoroltak be nyugat felől, s leginkább a Dél-Dunántúlon, Tolna megyében (Ozora, Tamási) telepedtek le, néhány család Budapesten, s még kevesebben Nógrád megyében. A cigány nyelv szlovén dialektusát beszélő **vend cigányok** („köszörűs”, „szlovéncigányok”) többsége Nyugat-Ausztriában és Szlovénia északi területein él. Hazai pár száz fős csoportjuk szinte kivétel nélkül a Dél-Dunántúlon telepedett le, Somogy és Zala megyében, magukat „köszörűsnek”, „köszörűs cigánynak”, nevezik, nyelvük – a vend-romani – a szintóhoz hasonlóan kihalófélben van. Hagyományos mesterségük a köszörülés, de drótosok, kosárfonók, búcsúsok, s lókupecsek is voltak, vannak közöttük.

A magyar és cigány (romani) anyanyelvű oláh-cigányok

Az **oláh-cigányok (romák, „kolompárok”)**⁶ (7,7%)⁷ kétnyelvűek, anyanyelvük a cigány (romani); az indoeurópai nyelvcsalád indo-iráni ágába, az ind nyelvek közé tartozó romani

⁴ Az egybeírt megnevezés azt jelzi, hogy egy külön csoportról van szó a cigányságon belül. Magyar cigány (azaz Magyarországon élő, magyarországi cigány) – így különírva – pedig értelemszerűen minden cigány/roma, aki hazánkban él.

⁵ Az arányszám a hazai cigányságon belül a magukat romungrónak nevezők aránya – a 2003. évi reprezentatív cigánykutató (Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság 1971-2003. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.) szerint.

⁶ Nem tévesztendő össze az oláh cigányoknak nevezett beásokkal, kiket főleg a Dunántúlon hívnak így, utalva ezzel „oláh”, azaz román eredetükre. (A beások pedig leketároknak nevezik az oláh-cigányokat.)

valamelyik nyelvjárását beszélik. Nagyobb létszámú bevándorlásuk a 19. századra tehető, de elszórtan már a 15-17. században is éltek hazánkban, 18. századi források már jelentős oláh cigány jelenlétet bizonyítanak. Ők őrizték meg legerősebben nyelvüket, hagyományaikát, hiedelemvilágukat, emiatt büszkén tekintik és nevezik magukat „chacho rom” – nak, igazi cigánynak. A csoport hazai tagozódása foglalkozás szerinti, tanult mesterségeik alapján megkülönböztetik maguk között a *lovári* (lókereskedő, lókupec), *khelderás* (üstfoltozó, kés, rosta, üst, csengőkészítők), *kherari* (házalók, tapasztók, vályogvetők), *churari* (késesek, rostások, köszörűsök), *cerhari* (sátorosok), *colari* (lepedővel, vászonnal, szőnyeggel kereskedők), *gurvari* (kolompkészítés, bádogos munkák), *mashari* (eredetileg halászok, ma kiváló lókupecok), *chandrari* (ékszerkészítők, kereskedők), *dirzari* (rongygyűjtők), *potyorari* (zsebeselek), *bugari* (dögösök, elhullott állatok bőrrel foglalkozók) törzseket. A csoportok közötti hierarchia, s ennek megfelelően az endogámiára⁸ való törekvés a múltban meghatározó volt, de nyoma mai napig – az adott törzs, nemzetség hagyományörzésének mértékétől függően – fellelhetőek az oláh cigány közösségen belül. A mai, különösen a tanult, közösségüktől távolra került, más cigány csoportok fiataljaival tartós és közvetlen kapcsolatban lévő (pl. egyetemisták, roma szakkollégisták) cigány fiatalok között már gyakoribb a vegyes házasság, eltérő törzsek, eltérő cigány csoportok fiai és lányai, továbbá cigány/roma és nem cigány fiatalok közötti házasodás. Mindegyik törzs a romani nyelvet – törzsenként eltérően annak valamelyik dialektusát – beszéli, így mindannyian megértik egymást. A romani legtöbbek által beszélt, s így legnagyobb presztízsű nyelvjárását, a *lovárit*, 1971-ben a cigányság nemzetközi nyelvének fogadták el. Oláh cigányok az ország egész területén élnek.

A magyart és a román archaikus nyelvváltozatát beszélő beás cigányok

A beás cigányok („teknősök”, teknővájók, bāieși, rudari) (4,6%)⁹ szintén kétnyelvűek; anyanyelvük az indoeurópai nyelvcsalád italo-kelta ágába, a latin nyelvek közé tartozó beás (rokona többek között a román, francia, portugál és spanyol nyelv), a román nyelv egyik archaikus nyelvjárása. A beások három fő csoportja eltérő dialektust beszél, de egymást mind jól megértik, ám érthetetlen számukra az oláh cigányok nyelve, a romani. Eredetüket tekintve mára már bizonyosnak tűnik, hogy indiai gyökerekkel ők nem rendelkeznek, az oláh cigányok nem rokonaik, nyelvészek¹⁰ szerint inkább valamilyen román néptörzsből származhatnak őseik. Magukat cigánynak vallják, a „roma” szó nem szerepel nyelvükben, így önmegjelölést nem jelent. Jelenlétüket a történelmi Magyarország területén már a 15. században feljegyezték, nagyobb hullámban azonban a 19. század közepétől

⁷ Az arányszám a kétnyelvű cigányokon belül magukat oláh cigánynak nevezők aránya – a fentebb már említett cigánykutatók során kapott adatok szerint

⁸ Endogámia: társadalmi szokás, javaslat vagy követelés, hogy a párválasztás egy körülhatárolható csoporton belül történjék. Az endogám csoport lehet társadalmi, gazdasági, lokális, ill. etnikai.

⁹ Az arányszám a kétnyelvű cigányokon belül magukat beás cigánynak nevezők aránya – a hivatkozott cigánykutatók szerint

¹⁰ Többek között Filipescu, T.: *Coloniile Romane din Bosnia*. București 1906.; Bolck, M.: *Zigeuner. Ihr Leben und ihre Seele dargestellt auf Grund eigener Reisen und Forschungen*. Leipzig 1936. és Chelcea, I.: *Rudarii. Contributie la o „enigmă” etnografică*. București 1944. in: Pálmainé Orsós Anna: *Nyelvi helyzet, nyelvoktatás, nyelvtanárképzés. Vizsgálatok és gondolatok a beás nyelv megőrzéséről. Ph.D. értekezés*. PTE Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola Pécs. 2006. 21.

érkeztek hazánkba. Sokan román területről vándoroltak be, ahol őseik közül sokan bányászként, aranymosóként dolgoztak, népnevüket ezért a nyelvészek egy része a 'bányász' román megfelelőjéből, a 'băias' szóból eredeztetik. Mások szerint pedig elnevezésük a hagyományos mesterségükre – teknővájás, faáru készítése – utaló 'teknős' szóból ered. Az 1855. és 1856. évi felszabadulásukig rabszolgasorban éltek a Moldvai és Havasalföldi Fejedelemségekben.¹¹

A hazánk területén élő beások három csoportot különböztetnek meg maguk között, az oláh cigányoktól eltérően azonban nem foglalkozás, hanem őseik lakóhelye szerinti differenciálódás (ennek megfelelően eltérő nyelvjárás) alakult ki közöttük. Az *árgyelánok* – a beásokon belül a legnagyobb csoport, elnevezésük a román 'ardelean', azaz 'erdélyi' szóból ered – a nyelvújítás előtti bánáti román dialektust beszélik, lakóhelyeik főleg Baranya, Somogy, Zala és Tolna megye aprófalvas régiói, s néhány család Veszprém és Vas megyében él. Kosárfonás, teknővájás, faáru készítése a hagyományos foglalkozásuk, letelepedésük után többségük az utóparasztosodás útjára lépett, ma már sokan földműveléssel, állattartással is foglalkoznak. Ez a foglalkozásváltás, utóparasztosodás a beások mindegyik csoportjában megfigyelhető. Magukat beásnak nevezik. *Ticsánok* – elnevezésük eredete a 'ticean', azaz Tisza-vidéki szó – Tiszafüreden és környékén, Füzesabonyban és az Észak-Alföldön élnek nagyobb számban, önmegjelölésük beás. Hagományos mesterségüket a famegmunkálást, kosárfonást mára kereskedéssel váltották fel, illetve egészítik ki. A Dél-Dunántúlon, s főleg Alsószentmártonban élő *muncsánok* – nevük a román 'muntenia', azaz hegyvidéki, hegyi, havasalföldi eredetre utal – inkább a cigány népvét alkalmazzzák magukra.

Román (román anyanyelvű) cigányok Magyarországon

A felsorolt cigány csoportokon kívül **román cigányok** is élnek hazánkban, kis létszámban. Magyar állampolgárok, a román határ mentén, leginkább Békés megyében – Elek és Méhkerék településeken – élnek. Valószínű, hogy őseik a 19. században Arad felől érkező románokkal együtt jöttek a megyébe idénymunkára, bérmunkára, s közülük néhányan földmunkásként, béresként, tanyásként letelepedtek. Mai napig a román anyanyelvet beszélik, (mellette természetesen a magyart is), homogén csoportot alkotnak, s nincsen köztük az ország másik felében élő, az archaikus román nyelvet beszélő beásokkal.

Az ország nagyobb településein gyakran találkozunk a hagyományos népviseletet, a szokásokat szigorúan még őrző, jómódú, romániai lakhelyű, hazánkban többnyire ideiglenesen letelepedett **gábor cigányokkal** („kalapos gáborokkal”, „gáborokkal”), hagyományos erdélyi, oláh cigány közösség tagjaival. Jellegzetes viseletük mellett ismertek hagyományos rézműves, üstkészítő, bádogos és kereskedő mesterségükről, gyermekeik igen korai házasodásáról, máig fennálló endogámiájukról, vallásosságukról (hagyományosan adventisták, de ma szinte mindegyik egyházban megtalálhatóak). Romani, román és magyar nyelven értenek.

¹¹ Silviu Petcu: *Roma rabszolgaság a Román Fejedelemségben a 14-19. században*. AmaroDrom 2006. 01. 11. sz. 11-17., Iorga Nicolae: *Anciens documents de droit roumain*. Paris-Bucurest. 1930. 22-23., Szabóné Kármán Judit: *A magyarországi cigányság I. (Cigányok és romák)* Semmelweis Kiadó, Budapest 2016. 73-78.

Rajtuk kívül – főleg a fővárosban – időszakosan élnek Romániából **koldulás** céljából érkező szegény román cigányok, leginkább az oláh cigány **dirzár törzsbe** tartozók. Cigányul és románul beszélnek. Más, kizárólag románul beszélő román cigányok **munkavállalás** (feketemunka) céljából laknak ideiglenesen hazánkban – főképp Budapesten, a nagyvárosokban és a román határ menti településeken idénymunkásként.

A CIGÁNYSÁG HITVILÁGA, A CIGÁNY NÉPLÉLEK

Hagyományok, szokások

A magyarországi cigányság – mint azt bemutatott tagozódásuk mutatja – nem egységes sem nyelv, sem szokások, sem hagyományok, de iskolázottság, lakóhely, életminőség és számos egyéb szempont alapján sem. Missziós szempontból igen fontos, hogy a különböző csoportok, rétegek hagyományait, hitvilágát, szokásait, s azok mögött levő hiedelmeket jól ismerjük; így megértve elfogadjuk azokat, melyek hitük gyakorlása szempontjából nem akadályok, s szelíden vezessük ki őket azokból a szokásokból, melyek nem összeegyeztethetőek a keresztény hittel, vallásgyakorlattal. Az alább bemutatásra kerülő szokások és hiedelmek közösségen, családon belüli előfordulása nagymértékben függ attól, mennyire zárt, s mennyire hagyományőrző közösségről van szó. Általánosságban elmondható, hogy minél zártabb egy közösség, minél elkülönültebben él a többségi társadalomtól, annál inkább élnek a régi szokások, hagyományok, babonák. Az iskolázottság szintén meghatározza a szokások ápolását, ma a fiatalabb korosztály körében a hagyományok visszaszorulását, halványulását tapasztalhatjuk.

Tisztaság és tisztátalanság – vuzso és marime

A hagyományőrző – különösen az oláh cigány – közösségekben alapvetően meghatározza a szokásokat, viseletet, nemi szerepeket a testtel kapcsolatos tiszta (vuzso) és tisztátalan (marime) minősítés. A kívülálló, nem cigányok gyakori képzete a „piszkos cigány”; aki nem tisztálkodik kellőképpen, s különféle betegségeket terjeszt. A cigányok szemében pedig épp a fordítottja igaz, a gadzsókról (nem cigányokról) gondolják, hogy szennyezettek, hisz nem tartják be a tisztasági szabályokat. A hagyományőrző cigány kultúra ugyanis az emberi testet két részre osztja; deréktól felfelé eső rész a tiszta, az alatti rész pedig a tisztátalan, de ugyanígy megkülönbözteti a külső és belső test tisztátalan – tiszta voltát is. A tisztátalan megjelölés alatt nem a test piszkosságát értik, ami lemosható, hanem egy mélyebb szennyezettséget, ami jóval nehezebben tüntethető el. Annak érdekében, hogy az egész test tisztátalanná ne váljon, bizonyos öltözködési, mosakodási, mosási, étkezési szabályokat be kell tartani. A két testrész elválasztását szolgálja nők esetében a szoknya, kötény viselete, hagyományőrző cigány nő nem hordhatott, hordhat nadrágot. A tisztálkodásnál is el kell különíteni a két részt, mosakodással, zuhanyozással lehet csak megtisztulni, kádfürdő elfogadhatatlan, de a fürdőlepedő is, külön-külön törülközőt használnak az alsó és felső testrészek törülésére. A tisztasági szabályok betartása érvényesül a mosogatás, mosás technikai szétválasztása terén is, a külön edények, eszközök használatában, a keveredés szigorú tilalmában. Amennyiben egy edény beszennyeződik (pl. a mosogatótálba mosóvíz, vagy mosatlan ruha kerül) azonnal kidobják, használhatatlanná válik. Tisztaság szempontjából

megkülönböztetik a külső és a belső testet is; tisztátalan minden, ami a testfelülethez tartozik, abból származik (haj, váladék, ürülék, vér), s ha a szájon keresztül bejut a szervezetbe, az egész test szennyezetté válik. Jól példázza a tisztaságról szóló vélekedést néhány hagyományőrző oláh cigány közösség házépítési szokása, például a gazdag erdélyi cigányok jellemző palotáiban (pl. Bánffyhunяд) rendszerint nem találunk vízöblítéses vécét, az árnyékszék az udvaron húzzák fel.

Kultúrantropológiai megközelítés szerint a külső test a külvilágnak (nem cigányoknak) szánt ént szimbolizálja, a belső test pedig az „etnikai én”, s e szabályok betartása az énidentitás, vele együtt a csoportidentitás fenntartását, megőrzését is szolgálja.

Gyermekvárás, az újszülött fogadása

Hagyományőrző – s különösen oláh cigány – közösségekben a szülés és a gyermekágyas időszak is tisztátalan eseménynek, időszakknak számít. Szülésnél emiatt (s a tradicionális közösségekben élő fokozott szemérem miatt) férfiak nincsenek jelen, legfeljebb a szülő nő anyja, lánytestvére. Gyermekágyas nő addig nem mehet közösségbe – van, ahol a házat sem hagyhatja el –, amíg a keresztelő (ahol megszabadul a szennyezettségtől mind az anya, mind a gyermek) meg nem történik. A szüléstől/születéstől a keresztelőig terjedő időszak hossza közösségekként változik, van olyan cigány csoport, ahol nyolc nap múlva kötelező megtartani a keresztelőt, másutt a szüléstől számított hat hónapig van lehetőség rá. Kevésbé tradicionális közösségekben nincs ilyen előírás. Gyakran előfordul – s nemcsak oláh cigány, de romungro, beás, vend, kárpáti cigány csoportokban is –, hogy az újszülött védelme (a rontó szellemekkel, erőkkal szemben) céljából különböző praktikákhoz folyamodnak a szülők, leginkább már a kórházban kis piros szalagot kötnek a csuklójára (majd később a gyermek hajába), amelyre néha Szűzanya-érmét, kagylót fűznek, de ugyanilyen „távoltartó hatású” a csecsemő pólyájába, vagy párnája alá helyezett szentkép, kereszt, rózsafüzér, fésű, fokhagyma.¹² A legnagyobb és leghatásosabb erő azonban a keresztelés, ahol a keresztvízzel való meghintés által védetté válik a gyermek, s az anya is tisztává.

Halálképzetek, gyász és halottkultusz

A cigányság kultúrája több elemből ötvöződött, nagyrészt etnikus (nyelv, tánc, zene, viselet), ugyanakkor gyakran a szegénykultúra elemeit is tartalmazza, s jól megfigyelhetők hagyományaikban a magyar paraszti kultúrából átvett szokások is. Ez utóbbi különösen igaz a halott körüli viselkedésmódra – a halál fogadása, a halott körül végzendő teendők, a virrasztás, a gyász előírásai –, mint íratlan szabályok, megőrződtek a cigányok világában, miközben a modernizáció szinte már teljesen elfeledtette ezeket a többségi társadalomban.

Halálképzetek

A cigányság halálképzete szorosan összekapcsolódik a túlvilági életbe, a lélek hallhatatlanságába vetett hitükkel. Ugyanakkor, ahogy egy angol antropológus, aki

¹² Én magam Baranyában, Szigetvárhoz közeli faluban cigány családnál találkoztam azzal a szokással, hogy – ugyanilyen rontás-elhárító célból – az egészen kicsi csecsemő párnája, illetve a küszöb alá életlen kést tettek.

családjával együtt egy magyarországi oláh cigány közösségben élt hosszabb ideig – saját tapasztalataiból merítve írja: „*a cigányok tudatából hiányzik az életnek, mint a halál felé való menetelésnek a képzete, még akkor is, ha számtalan nyelvi formában a halállal fenyegetőznek. Ez a haláltól való félelemről tanúskodik, s nem a halálra való készülésről.*”¹³ S valóban, az oláh cigányok körében gyakori nyomatékosító szó: „*Te merav!*” Haljak meg! (Ha nem úgy volt, ahogy mondom), „*A fekete gyász egye meg az anyámat!*” (Ha nem igaz, amit mondom.)

A halál a tradicionális csoportoknál mindig váratlan, brutális, s az egész közösséget érintő esemény. Halottkultuszukban jól nyomon követhető a biológiai és a szociális halál közötti átmenet folyamata, a nyugati kultúráktól eltérően a halál nem egyedi esemény, hanem folyamat, amelynek során az elhunyt fokozatosan átmegy e világból a holtak birodalmába. A halál első szakasza, a halál pillanatával kezdődik, amikor a vérkeringés megáll, az életerő megszűnik, s a dyi (lélek) elhagyja a testet. A lélek megkezdzi evilági vándorlását (felkeresi földi életének állomásait, megnézi, hogy tisztességgel virrasztják-e stb.), ami egészen a temetés pillanatáig tart. A halál második szakasza akkor kezdődik, amikor a lélek visszatér a temetés során a sírba leeresztendő testbe. Itt tartózkodik hat hétig, de innen is van lehetősége „hazajárni”. Az utolsó szakasz a hatodik héttől kezdődik, amikor a lélek elhagyja a testet, s megkezdzi túlvilági életét. A halál folyamatának befejezése az egyéves évfordulóval történik, ez az időpont, amikorra sikerül megtalálnia a helyét, „beilleszkednie” a túlvilági rendbe. A halott körüli teendők, a gyász szigorú előírásai szorosan összefüggenek ezekkel az állomásokkal. Az íratlan szabályok betartásának egyik fő mozgatója a halottól, a halott lelkétől, a *mulo*-tól való félelem; nehogy valamit rosszul tegyenek, elmulasszanak a holttest körül, mert azzal kivívnák a halott visszajárását, ami betegséget, szerencsétlenséget okozna.

A halott ellátása, a halott körüli teendők, virrasztás

A halottól való búcsúzást, a halott körüli teendők elvégzését – különösen a hagyományőrző oláh cigányok – a kórházi elhalálozás esetén is igénylik. Legkényesebb kérdés a halál beállta után a boncolás, a hagyományőrző cigányok meggyőződése szerint, csak a nélkül teljes a test, s nagy a félelem a szervek eltávolításától is, ami kiválthatja a *mulo* rosszindulatát. A halott körüli teendők: a test lemosása, legszebb ruhába öltöztetése, fésülés, haj megfonása, férfiak megborotválása, hogy „ne menjen piszkosan a túlvilágra”. Fontos a test lezárása, „lepecsételése” azaz az áll felkötése, a szemre pénzérme helyezése. Gyakori szokás a két láb bokánál történő összekötése (vagy a nagylábujjak összekötése, régen a cipő, csizma sarkának a letörése) is. A holttest ellátását követően kezdődik a virrasztó – hisz a halottat nem szabad magára hagyni földi tartózkodása utolsó idején – a házában, minden nap napnyugtától napkeltéig, egészen a temetés napjáig. A virrasztás – amelyen a tisztelet megadása végett minden rokon, ismerős részt vesz – menete, hogy lehet-e, s ha igen, milyen énekeket (egyházi vagy profán, csak hallgató vagy vidámabb is) énekelni, történeteket mesélni, már csoportokként, közösségekként változik, ahogy az is, meg lehet-e, meg kell-e érinteni a halottat? A virrasztót mai napig megtartják a közösségekben, függetlenül attól, hogy ma már a holttest nem lehet otthon, azaz nem háztól történik a temetés.

¹³ Michael Sinclair Stewart: *Daltestvérek*, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 1994.

A holttestről úgy vélekednek, hogy az már nem igazán cigány. Okley ugyanezt tapasztalta angliai cigányoknál: „*a halott cigány a gadzsókhöz válik hasonlóvá*”, Piasere pedig Olaszországban, vend cigányoknál írta le: „*a halott először a gadzsókhöz válik hasonlóvá, majd a halott cigányok közé integrálódik*” A napokon keresztül tartó virrasztás kiváló gyászmunka; eléneklik a halott kedves énekeit, ismert beszédfordulatait használják, végigjárják életének eseményeit, mindenki hozzáfűzi a maga élményeit, emlékeit. Choli Daróczi József – a cigányság nagy öregje – azt mondta a virrasztóról, hogy tulajdonképpen a „halott erejének” a visszavételét jelenti; a közösség azáltal, hogy énekeit énekli, beszél róla, visszaveszi tőle a „kulturális tőkét”, mert csak úgy lesz nyugalma a másvilágon, ha már semmi nem köti ide.

Pománák és gyász

A gyászoló családot szigorú előírások kötik, s a temetés utáni teendőket is a halál különböző szakaszai határozzák meg, a változásokat jól láthatóan, pománával (torral) ülik. Az első pománát – melyre közvetlenül a temetés után kerül sor – a halott házában tartják, s mindenki hivatalos rá. A következőre hat hét múlva kerül sor (amikor a lélek elhagyja a testet), ekkor már csak a szűk család, a sírnál üli a tort. A sírhoz visznek ételt, italt, ez utóbbiból öntenek rá bőségesen, cigarettát is hagynak rajta. A gyászolók hat hétig tartózkodnak az italtól, feketében járnak, tilos a zenélés, mulatozás, férfiakkal a borotválkozás. A harmadik halotti tort ismét a temetőben tartják egy év múlva, de ez már vidámabb, a gyásztörés alkalma is, hisz hitük szerint a túlvilágon is ekkor örülnek, mert megtalálta a helyét az elhunyt lelke. Amennyiben valamit nem jól tettek a virrasztó, a temetés és a gyász során, a halott lelke visszajár, s nyugtalanítja az élőket. A megbékéltetés céljából szokás a temetés után még egy ideig „megvendégetni a halottat”; a kedves ételét teszik az asztalra, s másnapig otthagyják. A szimói cigányok az udvarra terítik az elhunyt kedvenc ételét, s ha reggelre eltűnik, megnyugodnak: „szépen hazajött, nem haragszik”. A zavart okozó hazajáró lelkek elleni védekezésnek számos formája ismert, ajtóra szentkép kifüggesztése, ajtófélfára fokhagymával bedörzsölése, keresztet rajzolása, a ház szentelt vízzel való behintése, mise mondatása a lélek nyugalmaért.

21. századi halottkultusz

A magyarországi cigányság temetkezési szokásaihoz tartozik a sír, a „tisztaszoba”, elkészítése, amit a család anyagi helyzetétől függően alakítanak ki, rendeznek be. A sírkamra általában a szegény cigányoknál is belülről kibetonozott, csempével borított, alul szőnyeggel kibélelt. Módosabb családoknál a koporsó mellett ruhák, cipők, italos pult italokkal, asztal, plazma tv és egyéb berendezési tárgy is kerül a sírba, s gyakori, hogy nagy köteg pénzt tesznek a halott kezébe, zsebébe, hogy ne legyen semmiben szüksége a túlvilágon. A koporsó leeresztése után keresztet helyeznek el, hogy „a föld ne nyomja majd a halott mellét”. A sírkamra, az „öröklakás” kialakítása új szokás a cigányság körében, régi néprajzi megfigyelések nem írják le (ellentétben a fájdalom hangos, látványos kifejezésével, a pománákkal, a gyász alatti tilalmakkal). A temetés ilyen erőteljes etnicizálása a gádzsók felé üzenet – a gazdagság kimutatása, a különbség hangsúlyozása: „mi nem csak úgy elkaparjuk a

halottainkat”. Újabb szokás is megfigyelhető a halottkultusszal kapcsolatban, a sírkő köré üvegből „házat” emelnek, ami zárható, s amin belül gyakran kis szék, asztal van, rajta ital, cigaretta. Hozzátartozójukat látogatva – a temetés után évekkel is – ételt, italt, cigarettát visznek neki, a „házban” leülnek, megpihennek, majd összesöpörnek, rendbe teszik, bezárják, s a következő látogatásnál ugyanígy tesznek. A halottkultusz nyomait – a síron italt, dohányt, gyermeksíron csokoládét, colát hagyva – nyitott sírokon is megfigyelhetjük. (Én magam az utóbbi években Gödöllőn, Máriabesnyőn, Budapesten találtam, s fényképeztem ilyen „nyitott” és „házas” sírokat).

A halálhoz, gyászhoz kapcsolódó szokások ma átalakulóban vannak, némely hagyomány modernizálódik – a virrasztás gyakran már nem tart hajnalig, hanem késő este mindenki hazamegy az otthonába, majd a következő nap kora este újra összegyűlnek –, mások pedig, mint pl. a halott otthoni felravatalozása (a halál medikalizálódása miatt) eltűntek. A régi hagyományok helyébe – mintegy pótlásként, az elveszett tradíciók gyors ellensúlyozásaként – a 20. század második felétől új temetési-és gyászszokásokat vettek fel (különösen az oláh cigányok és a romungrók). Ilyen teljesen új elem a fentebb említett „öröklakás” kialakítása, továbbá kripták és „mauzóleumok”, hatalmas, látványos sírkamrák emelése (faragott márvány oszlopfőkkel, ló szobrokkal). A tanult, fiatalabb cigányok/romák, s azok, akik földrajzilag elszakadtak rokonaiktól, egyre kevesebbet tartanak meg őseik szokásaiból e területen is.